

Edmund Wojnowski

Olsztyn jako siedziba rejencji (1905-1914)

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 147-153

1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Edmund Wojnowski

Olsztyn jako siedziba rejencji (1905—1914)

Spór o to, czy wśród motywów powołania trzeciej wschodniopruskiej rejencji przeważały argumenty gospodarcze czy polityczne, wydaje się czysto akademicki. Polityka państwa pruskiego w tym regionie podporządkowana była umacnianiu niemieckich. Słabość gospodarcza i zapóźnienie cywilizacyjne powodowały niebezpieczne fale migracyjne, znane jako Ostflucht. Wyludnienie utrudniało z kolei aktywizację gospodarczą i stwarzało szansę elementowi polskiemu na powiększenie swego stanu posiadania.

Pierwsze dyskusje na temat utworzenia trzeciej wschodniopruskiej rejencji miały miejsce już w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Inicjatywa w tej sprawie wyszła z kręgu nadprezydenta prowincji i znajdowała zwolenników w pruskim ministerstwie spraw wewnętrznych. Nie znalazła jednak poparcia w ministerstwie finansów i u premiera rządu. Zwolennicy tej koncepcji uzasadniali ją przeciążeniem rejencji królewieckiej i gąbińskiej oraz ich nie wystarczającą wydolnością administracyjną.

Już wówczas na siedzibę nowej rejencji proponowano Olsztyn, trzecie co do wielkości miasto w Prusach Wschodnich, którego rozwój po 1870 roku wykazywał znaczną dynamikę. Podkreślano przy tym szybką rozbudowę olsztyńskiego węzła kolejowego, gwarantującego dogodnie połączenia komunikacyjne. Konkurentami Olsztyna były Elk i Ostróda. W przypadku Elku jego rzecznicy eksponowali mazurski charakter miasta — wszak obiegowo nazywany był stolicą Mazur. Ostróda natomiast miała niewielkie szanse konkurowania z Olsztynem. W latach osiemdziesiątych nie zapadły jednak jakiegokolwiek decyzje o zmianach podziału administracyjnego Prus Wschodnich¹.

Temat trzeciej rejencji w Prusach Wschodnich powrócił na wokandę prac rządowych w Berlinie w 1897 roku. Tym razem argumentacja za jej utworzeniem była znacznie bogatsza. O wydolności administracyjnej mówiono na szerszym tle problemów ludnościowych, gospodarczych i narodowościowych. Z niepokojem konstатовano straty ludnościowe, szczególnie dotkliwe na Mazurach. Migracja do zachodnich i centralnych prowincji Niemiec „wypłukiwała” z terenu element młody, energiczny, bez którego aktywizacja gospodarcza tego regionu była znacznie utrudniona. Niepokój sfer rządowych budziło ożywienie polskiej działalności narodowej w całym zaborze pruskim; docierało ono także na Warmię i Mazury. Obawy budził wzrost polskiego stanu posiadania, który zwiększał się w niektórych powiatach dość znacznie (np. w powiatach ostródzkim i nidzickim w ciągu dwunastu lat z 1400 ha do 29 000 ha)².

Pomimo tego, że świadomość zagrożeń dla pożadanego przez rząd pruski rozwoju prowincji wschodniopruskiej umacniała się wśród jego członków, decyzja o erygowaniu

---

* W pierwszej wersji artykuł przedstawiony był na sesji naukowej „Olsztyn — dzieje miasta”. Por. R. Tomkiewicz, „Symposium «Olsztyn — dzieje miasta»”, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1991, nr 3, ss. 205—211.

1 A. J. Nobis. *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Allenstein, 1905—1945*, München 1987, s. 17.
2 Ibidem, s. 19.

rejencji w Olsztynie odwlekała się do listopada 1904 roku. Ostatecznie zwyciężył pogląd, że skomplikowane problemy gospodarcze, ludnościowe, narodowościowe i kulturalne regionu Mazur może rozwiązać skuteczniej administracja lepiej obeznana z nimi i niezbyt odległa przestrzennie. Tymczasem bowiem dane o ruchach migracyjnych z prowincji były alarmujące. Od 1885 roku opuściło Prusy Wschodnie 444 265 osób, przeważnie młodych. Dotychczasowy podział administracyjny powodował, że problemy narodowościowe koncentrowały się w rejencji gąbińskiej. Powołanie rejencji olsztyńskiej miało się przyczynić do uporządkowania spraw narodowościowych i umożliwić skuteczniejsze ich rozwiązywanie. W utrzymywaniu się zaś fali migracyjnej oraz we wzroście polskich wysiłków osiedleńczych władze berlińskie upatrywały „zagrożenia dla rozwoju narodo- wego wschodu całej monarchii”³.

Do toczącej się dyskusji włączyła się również „Gazeta Olsztyńska”. Pod wymownym tytułem *Uciśniona niemczyzna w Prusach Wschodnich* „Gazeta” ukazywała bezpodstawność głoszonych przez niemiecką propagandę tezy o zagrożeniu polskim, wskazując przy tym na stan zorganizowania polskich mieszkańców Prus Wschodnich, którzy mieli wówczas do dyspozycji jedno towarzystwo polsko-katolickie i jedną gazetę polską. Niemieckie tezy o polskim zagrożeniu potrzebne były — w opinii „Gazety” — uzasadnieniu intensyfikacji germanizacji Warmiaków i Mazurów⁴.

Oficjalne dokumenty niemieckie nie eksponowały jednak problematyki narodowościowej, kładąc główny nacisk na sprawy gospodarcze. Wskazywano przy tym na konieczność: rozwoju sieci komunikacyjnej, tworzenia zrzeszeń wytwórczych, intensyfikacji melioracji, planowego zalesienia, poprawy systemu oświatowego.

Rejencję olsztyńską utworzono na podstawie rozporządzenia króla pruskiego z 14 października 1905 roku. Tworzyło ją dziewięć powiatów: nidzicki, olsztyński, ostródzki, reszelski i szczycieński (wydzielonych z rejencji królewieckiej), elcki, giżycki, mrągowski i piski (wydzielonych z rejencji gąbińskiej). Jej powierzchnia wynosiła 12 032 km², liczyła ona 519 626 mieszkańców⁵.

Cele powstałej rejencji tak określało sprawozdanie rejencyjne (Regierungsbericht) z końca 1905 roku: „niemieckie nastroje i niemiecką kulturę na Mazurach upowszechniać i pielęgnować — bezwzględnie jednak odrzucać i zwalczać wszystko to, co zmierza do osłabienia poczucia lojalności i wierności majestatowi królewskiemu, które Wschodnio-prusak wysłał z mlekiem matki i po ojcu odziedziczył. Zwalczać też dążenia, które by się osmielały uczynić z Mazur arenę walk narodowościowych”⁶.

Zacytowane wyżej enigmatyczne sformułowania skonkretyzowane zostały w dalszym ciągu sprawozdania, w którym się mówi: „Napór żywiołu polskiego stanowi nadal zwłaszcza dla powiatów olsztyńskiego, nidzickiego, szczycieńskiego i ostródzkiego istotne niebezpieczeństwo”. W dalszej części prezydent rejencji wypowiada się na temat poddania ostrej kontroli polityki osiedleńczej. Uskarża się na brak ustawy nadzwyczajnej zabraniającej Polakom nabywania ziemi, co umożliwiałoby im nabywanie bez ograniczeń przede wszystkim gospodarstw drobnych i podupadłych⁷.

Jaka rola w tak sformułowanej strategii przypaść miała Olsztynowi? Odpowiedzi na to pytanie nie udzielono *expressis verbis*. Olsztyn był miastem niemieckim. Wpływy polskie były tu znikome — świadczą o tym zarówno statystyki ludnościowe, wyniki wyborów do parlamentu Rzeszy i do pruskiego landtagu, skład samorządu miejskiego, narodowościowy skład nauczycieli i urzędników. Spełniał więc Olsztyn warunki ośrodka

3 B. Schumacher, *Geschichte Ost- und Westpreussens*, Würzburg 1977, s. 287.

4 *Gazeta Olsztyńska*, 1985 z 11 III.

5 A. J. Nobis, op. cit., ss. 22—26.

6 H. Bonk, *Geschichte der Stadt Allenstein*, Bd. 4: *Urkundenbuch*, Tl. 2: *Allgemeine Urkunden*, Allenstein 1914, s. 494.

7 *Ibidem*, s. 496.

promieniującego niemczyzną. Liczono także na preferencje w rozwoju cywilizacyjnym miasta i korzyści gospodarcze związane z tworzeniem nowych instytucji administracyjnych, sądowniczych, handlowych i przemysłowych. Anton Funk w swojej monografii Olsztyna kwituje decyzję o powołaniu rejencji olsztyńskiej następująco: „Ta wiele znacząca dla naszego miasta decyzja została przez wszystkie warstwy mieszkańców przyjęta z radością. Miasto liczyło wówczas 27 324 dusze. Za pośrednictwem nowej rejencji z natury ubogi obszar miał w wyższym stopniu uczestniczyć w państwowej pomocy, by dźwignąć gospodarkę, by wzmocnić patriotyzm i niemiecką kulturę”⁸. Natomiast „Gazeta Olsztyńska” sceptycznie oceniała przewidywane korzyści dla miasta po utworzeniu rejencji. Stwierdzała m.in.: „Naturalnie, że właściciele domów, kupcy i przemysłowcy cieszą się. Dla biedniejszych i biednych korzyści żadnej z tego nie będzie, że Olsztyn będzie siedzibą rejencji. Życie i utrzymanie będą droższe, a zarobki bodaj czy się poprawią. Również ani dla sprawy katolickiej, ani dla polskiej korzyści stąd nie będzie, tylko się wzmocze luterstwo i niemczyzna”⁹.

Pruskie rejencje wywodzą się z systemu komór wojennych i skarbowych „Kriegs- und Domänenkammer”, wprowadzonego przez króla Fryderyka Wilhelma I. W wyniku reform z pierwszej ćwierci XIX wieku nastąpiły zasadnicze zmiany w tym systemie. Od 26 grudnia 1808 roku przekształcono komory wojenno-skarbowe w Królewcu, Gąbinie i Kwidzynie w „rządy” (Regierung), a jednostka administracyjna zarządzana przez taki „rząd” nazwana została rejencją (Regierungsbezirk)¹⁰. Urząd prezydenta rejencji dzielił się początkowo na pięć, a od 1825 roku na cztery wydziały, które miały swoich przewodniczących. Prezydent rejencji oprócz spraw przeznaczonych do jego wyłącznej decyzji spełniał rolę arbitra w rozstrzyganiu w sprawach spornych w wydziałach, które były ciałami kolegialnymi. Wspomniane wyżej cztery wydziały, to: wydział spraw wewnętrznych, wydział spraw kościelnych i szkolnych, wydział spraw bezpośrednich podatków, domen i lasów, wydział spraw podatków pośrednich. Ten ostatni wydział nie funkcjonował jednak w rejencjach wschodniopruskich, ponieważ sprawy te należały do kompetencji prowincjonalnej dyrekcji podatków.

Reforma administracyjna z 1883 roku wzmocniła pozycję prezydenta rejencji. Rozluźniła system kolegialny, podporządkowując Wydział I bezpośrednio prezydentowi rejencji. Przewidywała także powołanie rady rejencyjnej, która miałaby wprowadzać pewien element systemu samorządowego do administracji państwowej. Jej przewodniczącym był jednak prezydent rejencji. Reforma sprzyjała więc wyraźnie rozwojowi tendencji jednoosobowego kierownictwa.

W rejencji olsztyńskiej Wydział I — jak wspomniano — podlegał bezpośrednio prezydentowi rejencji. Do jego kompetencji należał nadzór nad działalnością mianowanych przez rząd pruski landratów w dziewięciu powiatach rejencji; nadzór nad komisariatami granicznymi w Iławie i Prostkach; nadzór nad lekarzami powiatowymi i powiatowymi lekarzami weterynarii. Do zakresu zadań Wydziału I należał także nadzór budowlany. W każdym powiecie działał urząd budowlany. W roku 1910 utworzono w Giżycku dodatkowo urząd budownictwa wodnego. Istniały także dwa urzędy budownictwa melioracyjnego: w Olsztynie i Giżycku. W kompetencji Wydziału I pozostawały dwie okręgowe inspekcje przemysłowe w Olsztynie i Elku oraz nadzór nad miastami powyżej 10 000 mieszkańców — Olsztynem, Elkiem i Ostródą.

Wydział II zajmował się sprawami kościelnymi i szkolnymi. Sprawy kościelne stanowiły niewielki margines ich działalności. Poza ustawowo regulowanymi, sprowadza-

8 A. Funk, *Geschichte der Stadt Allenstein von 1348—1943*, Jeer/Ostfriesland 1955, s. 115.

9 Gazeta Olsztyńska, 1905 z 121.

10 *Grundriss zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1815—1945*, Reihe A: *Preussen*, hrsg. v. W. Hubatsch, Bd. 1: *Ost- und Westpreussen*, bearb. v. D. Stuttgarten, Marburg/Lahn 1975, s. 8.

ły się głównie do wyznaniowego podziału szkół. W zakresie szkolnictwa rola Wydziału II sprowadzała się do nadzoru nad inspektorami szkolnymi.

Wydział III nadzorował sprawy podatkowe, domen i leśnictwa. Podlegały mu, działające w każdym powiecie, urzędy katastralne i kasy powiatowe. Szczególnie ważnym zadaniem Wydziału III było nadzorowanie gospodarki leśnej. 27% powierzchni rejencji stanowiły lasy, z czego 68,3% było własnością państwa, 28,2% własnością prywatną i 3,5% własnością komunalną. Łącznie z domenami blisko jedna czwarta ziemi była własnością publiczną. Gospodarką leśną zarządzało 5 okręgów inspekcyjnych, którym podlegały 34 nadleśnictwa i 12 kas leśnych¹¹.

Zgodnie z zarządzeniem rządu pruskiego z 21 października 1905 roku termin rozpoczęcia działalności rejencji w Olsztynie wyznaczony został na dzień 1 listopada tego roku¹². Uroczystej inauguracji dokonał nadprezydent Prus Wschodnich Friedrich von Moltke, wprowadzając na urząd prezydenta rejencji Wilhelma von Hegel¹³. Nowy prezydent rejencji olsztyńskiej był wnukiem słynnego filozofa. Był on poprzednio prezydentem rejencji gabińskiej, a jego przeniesienie do Olsztyna uzasadniano dużym doświadczeniem w rozwiązywaniu złożonych spraw wynikających ze współżycia różnych narodowości oraz jego wysokimi kwalifikacjami zawodowymi. W Olsztynie zasłużył się szczególną dbałością o szkolnictwo powszechne. Był rygorystycznym abstynentem i aktywnie zwalczał alkoholizm. Krążyła anegdota, że właśnie z tego powodu kazał zlokalizować siedzibę rejencji naprzeciwko olsztyńskiej wieży ciśniń. Po dwu i półletniej kadencji Hegel został awansowany na stanowisko nadprezydenta Saksonii¹⁴.

Uroczystość wprowadzenia Hegla na urząd prezydenta rejencji miała charakter zamknięty. Uczestniczyli w niej oprócz urzędników rejencji landraci dziewięciu powiatów oraz burmistrzowie 23 miast z obszaru rejencji. Tymczasową siedzibą rejencji były pomieszczenia w budynkach prywatnych przy pl. Kopernika (obecnie Bema). Na budowę własnej siedziby rejencji magistrat Olsztyna wykupił od parafii katolickiej parcelę o powierzchni 1,362 ha przy obecnej ul. Piłsudskiego (dawna Dyrekcja Kolei). Budowa gmachu rejencji trwała zaledwie trzy lata (1908—1911) i rozpoczęła się za następcy von Hegla, którym został na niecałe pół roku dr Friedrich Gramsch.

Trzecim z kolei prezydentem rejencji olsztyńskiej został Hans von Hellman. Urodzony we Wrocławiu w rodzinie żydowskiej przeszedł na luteranizm i przez adopcję uzyskał szlachectwo. „Jest symbolem tolerancji, która kilkadziesiąt lat później byłaby w Niemczech niemożliwa” — pisze historyk niemiecki. Dla nas istotniejsza jest informacja, że szlify urzędnicze zdobywał w Poznańskim jako landrat i prezydent policji poznańskiej. Jego działalność w czasie pierwszej wojny światowej była oceniana krytycznie. Zmarł w 1917 roku¹⁵.

Ważną rolę w życiu miasta odgrywał garnizon wojskowy. W roku 1905 w jego skład wchodziły: 37. dywizja, 15. brygada piechoty, 37. brygada artylerii, 1. Warmiński Pułk Piechoty nr 150, 2. Warmiński Pułk Piechoty nr 151, Mazurski Pułk Artylerii Polowej nr 7¹⁶. Ukoronowaniem rozwoju olsztyńskiego garnizonu było powołanie w roku 1912 XX. Korpusu Armijnego z siedzibą w Olsztynie. O wydarzeniu tym Anton Funk pisał: „Olsztyn został w ten sposób wyróżniony wśród miast średniej wielkości, a jego rozwój i rozkwit był zabezpieczony”¹⁷. Trudno zaprzeczyć, że tak liczny garnizon (na 34 432 mieszkańców miasta było w 1912 roku 5421 wojskowych) był czynnikiem miastotwór-

11 A. J. Nobis, op. cit., s. 35.

12 H. Bonk, op. cit., s. 640.

13 Ibidem, s. 1104.

14 A. J. Nobis, ss. 97—98.

15 Ibidem, ss. 99—100.

16 Ibidem, s. 161.

17 A. Funk, op. cit., s. 121.

czym. Nie oznacza to jednak, by nie dostrzegać płynących z tak znacznych jego rozmiarów niebezpieczeństw militaryzacji, w szerszym tego słowa znaczeniu, życia społecznego, a zwłaszcza duchowego miasta. Rozbudowa garnizonu wywołała wielki wzrost zapotrzebowania na usługi budowlane — od budowy koszar, placów ćwiczeń, warsztatów naprawczych, przebudowy dróg po budownictwo mieszkaniowe. Stałej rozbudowie ulegał olsztyński węzeł komunikacyjny. Duża liczba wojska sprzyjała rozwojowi usług i handlu. Oczywiście, wywołała też zjawiska negatywne, zapowiedziane przez „Gazetę Olsztyńską” — wzrost czynszów oraz tendencje spekulacyjne na rynku działek budowlanych. W obydwu przypadkach zarząd miasta starał się wpływać na rozwój sytuacji. W pierwszym przypadku przez preferowanie taniego budownictwa mieszkaniowego, w drugim — przez wykup terenów budowlanych.

Niewielkie natomiast zmiany nastąpiły w rozwoju przemysłu Olsztyna. W latach 1905—1912 liczba zakładów wytwórczych wzrosła ze 112 do 172, zaś liczba zatrudnionych w nich robotników z 1227 do 1473. Były to w większości małe przedsiębiorstwa, zatrudniające kilku lub kilkunastu robotników. Do największych należały firmy przemysłu drzewnego oraz szybko rozwijającego się po 1908 roku przemysłu metalowego. Najwięcej było w Olsztynie zakładów przemysłu spożywczego — 90; zatrudniały one jednak tylko 277 robotników¹⁸. Brak nam danych o liczbie przedsiębiorstw budowlanych oraz wysokości zatrudnienia na kolei. W gospodarce komunalnej prowadzono bardzo oszczędną politykę kadrami robotników.

Wydarzeniem świadczącym o awansie cywilizacyjnym Olsztyna była budowa elektrowni i uruchomienie komunikacji tramwajowej. Elektrownię wodną na Wadągę zbudowano w ciągu niespełna 18 miesięcy, oddając ją do eksploatacji 15 listopada 1907 roku. A już 15 grudnia tegoż roku uruchomiono dwie linie tramwajowe: od Dworca Głównego do obecnego placu Roosvelta (długości 2,32 km); od skrzyżowania przy nowym ratuszu do dzisiejszego Wojewódzkiego Domu Kultury (długości 2,36 km). Od 1909 roku przedłużono pierwszą linię do dworca Olsztyn Zachodni, rezygnując z części linii od mostu Jana do placu Roosvelta.

Elektrownia i tramwaje stanowiły jedno przedsiębiorstwo. Jak już wspomniano wyżej, w gospodarce komunalnej oszczędnie gospodarowano kadrami. Elektrownia i tramwaje są tego najlepszym przykładem. Stan zatrudnienia wynosił tu: 1 dyrektor, 1 buchalter, 1 mistrz maszynowy, 4 maszynistów, 1 kontroler, 10 motorniczych, 2 ślusarzy, 1 stolarz, 5 robotników, 2 zamiataczy szyn tramwajowych. To przedsiębiorstwo w ciągu czterech i pół miesiąca funkcjonowania wypracowało 4600 marek zysku¹⁹.

W roku 1907 rada miejska podjęła ważne dla rozwoju miasta decyzje: wyasygnowano kwotę 3500 marek na prace przygotowawcze do budowy nowej siedziby zarządu miasta; podjęto uchwałę o budowie teatru miejskiego, zakładając, że skarb państwa wspomóże środkami finansowymi zarówno budowę, jak i utrzymanie teatru. Jednak ze względu na trudną sytuację finansową skarb państwa odmówił swego zaangażowania. Dopiero po siedemnastu latach ta inicjatywa rady miejskiej doczekała się realizacji; rada miejska poparła inicjatywę zorganizowania w Olsztynie w roku 1910 wystawy przemysłowej; w szkołach olsztyńskich zatrudniono lekarzy szkolnych.

Rok 1908 kończyły znaczące dla rozwoju gospodarczego miasta i rejencji wydarzenia. Z dniem 17 listopada utworzona została Izba Handlowa dla rejencji olsztyńskiej. Jej prezesem został przewodniczący rady miejskiej — fabrykant Karl Roensch²⁰.

31 października 1908 roku odszedł w stan spoczynku po 31 latach sprawowania tego urzędu nadburmistrz Olsztyna Oksar Belian. Kiedy rozpoczynał swoją karierę na

18 H. Bonk, op. cit., s. 1251.

19 Ibidem, s. 1108 i n.

20 A. Funk, op. cit., s. 1.6.

stanowisku burmistrza, miasto liczyło niewiele ponad sześć tysięcy mieszkańców, gdy kończył urzędowanie, Olsztyn liczył 30 858 mieszkańców. Z nieznanego szerzej, mało znaczącego miasteczka zmienił się Olsztyn pod rządami Beliana w trzecie co do wielkości miasto Prus Wschodnich, ważny węzeł komunikacyjny, siedzibę rejencji, ośrodek miejski nie odstający, a nawet wyprzedzający podobne mu pod względem rozbudowy i nowoczesności infrastruktury komunalnej. Belian stanowi *casus* sam dla siebie „potrafił z podziwu godną zapobiegliwością wykorzystać wszystkie okoliczności sprzyjające rozwojowi miasta”²¹. Przykład Beliana jest egzemplifikacją ogólniejszej tendencji do stabilizacji kadr administracyjnych, których kompetencje i aktywność znalazły potwierdzenie w praktyce.

Od 2 listopada 1908 roku nadburmistrzem Olsztyna został Georg Zülch, dotychczasowy II burmistrz²².

Wydarzeniem roku 1909 było spotkanie w Olsztynie 250 przedstawicieli powiatów i miast w sprawie budowy kanału łączącego Wisłę z jeziorami mazurskimi. Plan, który był przedmiotem dyskusji, opracowała rada miejska Torunia. Przewidywał on budowę żeglownego kanału, którego początek znajdowałby się w Toruniu, przebiegałby koło Olsztyna i stąd dalej na wschód do Wielkich Jezior Mazurskich. Na spotkaniu tym założono stowarzyszenie popierania budowy Kanału Wschodniego. Realizację tego planu przekreśliła pierwsza wojna światowa i ustalenia traktatu wersalskiego²³.

Rok 1909 cechowała też znaczna aktywność inwestycyjna. W stanie surowym oddano budynek szkoły powszechnej (przy obecnej ul. Jagiellońskiej), rozpoczęto budowę restauracji (na miejscu dzisiejszego Wojewódzkiego Domu Kultury) oraz budynek Straży Pożarnej. Zakończono przebudowę mostu Jana.

Wydarzeniem prestiżowym roku 1910 była Wystawa Przemysłowa otwarta 28 maja. Trudno ocenić jej wyniki gospodarcze i reklamowe, natomiast finansowo przyniosła miastu straty.

W 1910 roku na podstawie decyzji ministra spraw wewnętrznych Olsztyn stał się powiatem miejskim. Fakt ten oznaczał awans miasta i był wyrazem uznania dla jego rozwoju i roli jako siedziby rejencji. W tym samym roku I burmistrz Zülch otrzymał z nadania cesarza Wilhelma II tytuł nadburmistrza. Mniej spektakularne, za to bardzo praktyczne w skutkach było przejęcie przez zarząd miejski obowiązku oczyszczania ulic i powołania do tego zadania specjalistycznego przedsiębiorstwa²⁴.

15 lipca 1911 roku oddano do użytku gmach rejencji i odrestaurowane refektarze zamku olsztyńskiego, przeznaczone na mieszkania służbowe dla prezydenta rejencji. Podkreślić wypada, że budowa potężnego gmachu rejencji trwała niecałe trzy lata. Rada miejska podjęła też ostateczną decyzję w sprawie budowy nowego ratusza, przeznaczając na ten cel 700 000 marek. Na tym samym posiedzeniu rady miejskiej zdecydowano o budowie domu dla ubogich i sierot (obecnie Liceum Pielęgniarskie) dla stu pensjonariuszy, przeznaczając na ten cel 260 000 marek²⁵.

Lata 1913—1914 minęły pod znakiem licznych uroczystości publicznych, mających na celu podgrzewanie nastrojów patriotycznych, by nie powiedzieć nacjonalistycznych, w obliczu wzmagających się przygotowań wojennych. Uwidaczniało się to też w intensyfikacji budownictwa obiektów wojskowych. Miasto nabyło w gminie Dywity parcelę, na której zbudowano hangary lotnicze (zdemontowane w 1919 roku). Ostatnią poważniejszą inwestycją miejską przed Wielką Wojną był zakup czterestohektarowej parceli dla dzielnicy przemysłowej (obok dworca towarowego, przy trasie na Szczytno)²⁶.

21 H. Bonk, op. cit., s. 1223.

22 Ibidem.

23 A. Funk, op. cit., s. 117.

24 Ibidem, s. 118.

25 Ibidem, s. 122.

26 H. Bonk, op. cit., s. 1224.

Między 1905 a 1912 rokiem ludność Olsztyna zwiększyła się o 8108 osób (z 27 324 do 35 432). W roku 1913 stan garnizonu powiększył się o około 1500 osób. Zwiększył się tym samym procentowy udział wojskowych w ogólnej liczbie mieszkańców do ponad 20%. Wzrastającą rolę wojska w życiu miasta łatwo dostrzec na planie Olsztyna z 1913 roku. Rejestruje on dziewięć zespołów koszarowych i jeden szpital garnizonowy.

Wybuch pierwszej wojny światowej przerwał na pewien czas rozwój Olsztyna i zamknął pierwszy etap jego funkcjonowania jako siedziby rejencji.

Przedstawienie roli, jaką w rozwoju Olsztyna odegrał fakt zlokalizowania tu siedziby rejencji, jest zadaniem trudnym i wręcz ryzykownym. Łatwo można ulec pokusie poddania się sformułowaniom z uroczystych przemówień lub kronikarskich zapisów o historycznym czy przełomowym, a nawet epokowym znaczeniu tego faktu dla dziejów miasta. Wymierzenie jednak, w jakim stopniu fakt ten wpłynął na procesy gospodarcze i społeczne, jest bardzo trudne. Olsztyn przeżywał od końca XIX wieku okres żywego rozwoju i to był powód, dla którego wybrano go na siedzibę rejencji. Z drugiej jednak strony decyzja ta zobowiązywała zarząd do sprostania nowej roli. Tempo modernizacji miasta uległo wyraźnemu przyspieszeniu (elektryfikacja, tramwaje, kanalizacja, oczyszczanie miasta). Awans do rangi siedziby rejencji pociągnął za sobą zmianę statusu administracyjnego (z gminy miejskiej do powiatu miejskiego). Wszystko to sprzyjało przełamywaniu zaściankowości. Odczuwalny jest szerszy oddech w podejmowaniu problemów miasta (budowa gmachów publicznych, szkół i innych budynków użyteczności publicznej). O aspiracjach miasta świadczy wystawa przemysłowa z 1910 roku, rozbudowa ośrodka rekreacyjnego wokół dzisiejszego Wojewódzkiego Domu Kultury, a także decyzja o budowie teatru miejskiego. Nie spłynął na miasto złoty deszcz marek od rządu centralnego. Środki finansowe od władz centralnych przeznaczone były na administrację państwową i wojsko i tylko część z nich działała aktywnie na życie gospodarcze miasta. Rozwój biurokracji i garnizonu przy niewielkiej aktywności przemysłowej groziły miastu swoistą monokulturą, ale nie można zaprzeczyć, że stanowiły też czynnik miastotwórczy.

ALLENSTEIN ALS REGIERUNGSBEZIRKSSITZ 1905—1914

Zusammenfassung

In den 80-er Jahren des XIX. Jh. ging aus dem Kreis um den Oberpräsidenten von Ostpreußen die Initiative hervor, einen dritten ostpreußischen Regierungsbezirk zu bilden. Damals schon wurde Allenstein zum Sitz des neuen Regierungsbezirks vorgeschlagen. Die Initiative fand jedoch keine Unterstützung Finanzministerium und beim Regierungsmünisterpräsidenten. Dieses Thema kehrte auf die Verhandlungsliste der Regierung in Berlin 1897 zurück. Der endgültige Beschluß über Bildung eines neuen Regierungsbezirks mit Sitz in Allenstein wurde am 14. Oktober 1905 gefaßt. Allenstein erlebte seit dem Ausgang des XIX. Jh. eine Periode der raschen Entwicklung, was ein Grund dafür war, daß es zum Regierungsbezirkssitz gewählt wurde. Diese Entscheidung verpflichtete die Stadtverwaltung, einer neuen Rolle gerecht zu werden. Das Modernisierungstempo der Stadt wurde bertächtlich beschleunigt (Elektrifizierung, Straßenbahnen, Kanalisation, Stadtreinigung). Der Aufstieg zum Regierungsbezirkssitz hatte eine Änderung des administrativen Status (Alenstein wurde zum Stadtkreis aus der Stadtgemeinde) zur Folge. All das begünstigte die Überwindung der Krähwinkelei. Es wurde auch ein größeres Engagement für die Lösung der städtischen Probleme spürbar (Bau von öffentlichen Gebäuden, Schulen u.a.). Von den Bestrebungen der Stadt zeugt eine Industrieausstellung aus dem Jahre 1910, sowie der Entschluß über Stadtheaterbau. Das Heranwachsen der Bürokratie und der Garnison bedrohte die Stadt zwar mit gewisser Monokultur, aber es war auch zugleich ein urbanisierender Faktor. Eine straff und geschickt funktionierende Stadtverwaltung wus te das zugunsten der Entwicklung Allensteins auszunutzen.

Übersetzung Grzegorz Supady